

**МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРГА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ**

Хизматда фойдаланиш учун № 1-12

Қозокбой МАҲМУДОВ

**ТИЛИМИЗНИНГ ҚОНУНЛАРИ
АЛИФБОМИЗ ТАКОМИЛИ
ГАРОВИДИР**

ТОШ КЕНТ – 2011

**Қ. Маҳмудов. Тилимизнинг қонунлари алифбomis
такомили гаровидир. Т.: Махпират номидаги Ўрта Осиё
халқлари тарихи институти, 2011, 26 бет.**

Ушбу рисолада келтирилган тилимизнинг хусусиятларига мувофиқ алифбomisга киритилаётган баъзи ўзгартиришлар илмий аҳамиятга эга эканлигини инобатга олиш зарур деб қаралади, шу билан бирга, муаллиф тақриф қилган мулоҳазалар асосида ўзбек алифбоси биринчи лотин алифбосининг 1934 йилгача қўлланган шаклига яқинлаштириш зарур, деб ҳисоблайди ва буни исботлаш учун кўплаб қизиқарли ҳамда асосли мисоллар билан фикр-мулоҳазалар юритилади.

Маъсул муҳаррир: академик Ҳайдарбек Б ОБ ОБ ЕКОВ

Илмий муҳаррир: филология фанлари номзоди

Маҳкам МАҲМУДОВ

Тақризчилар: филология фанлари номзоди, академик

Рашидхон Ш УКУРОВ ва

профессор Маҳмуджон СОДИҚОВ

© Махпират номидаги Ўрта Осиё
халқлари тарихи институти, 2011;

© Қозоқбой Маҳмудов, 2011;

© Ҳ. Н. Бобобеков, 2011.

ТИЛИМИЗНИНГ ҚОНУНЛАРИ АЛИФБОМИЗ ТАКОМИЛИГА РОВИДИР

Тилимизнинг фонетик ва грамматик қонунлари ҳамда лексик хусусиятлари ҳақида сўз бошлашдан аввал халқимизнинг этник гуруҳлари ҳақида маълумот бериш зарур деб қарайман. Ўзбек халқи турк қавмларининг бирикуви асосида ташкил топган. Ўзбек халқининг биринчи қатлами йирик турк қавмларидан қарлук қабиласи гуруҳи, иккинчидан ўғуз-турк қабилаларининг гуруҳи ҳамда етакчи турк қабилаларидан ҳисобланган қипчоқлар гуруҳи асосида шаклланган. Шунингдек, дунёда соф қавм бўлмагани каби ўзбек халқига яқин яшаган эроний гуруҳлар ҳам қисман бўлса-да аралашган. Бундан ташқари ўзбек халқи ислом динига ўтиш муносабати билан айрим араб қавмига оид миссионер элементлар ҳам учрайди. Ўзбек халқи таркибида йигирма тўрт ўғуз қabila уруғи вакиллари номи учраб туради. Шу билан бирга Турди Фароғий, Шайх Сулаймон Бухорий элаган ўзбек халқи таркибидаги қипчоқ қabila гуруҳига мансуб тўқсон икки уруғнинг номи шу кунга қадар сақланиб келмоқда.

Ўзбек тили шу кунга қадар турк тилларининг бир тармоғи тарзида қўлланмоқда. Ўзбек тили илк даврларда ёки кўк турк тили тўққиз-ўғузлар давлати тили, қорахонийлар давридаги туркий тил ҳамда Чигатоёхонлар давридаги туркий тил билан узвий боғланган ёки эски ўзбек тили номи билан юритилган туркий тил бир қатор ўзгаришлар билан анъана тарзида ҳозирги ўзбек тилида давом этмоқда. Ўзбек халқи суғдлар, форслар, араблар билан ёндош яшагани учун форс, араб тилига оид бир гуруҳ сўзлар ўзбек тили таркибига ўзлашган. Шу билан бирга ўзбек халқи аجدодлари ислом динини қабул қилиш муносабати билан диний ҳаётга, маданий ҳаётга, ижтимоий ҳаётга мансуб лексик қатлам ўзбек тилига кириб келган. XIX асрнинг охири ва то XX асрнинг охирига қадар юртимиз олдинида чор Россия, кейинчалик собиқ иттифоқ таркибида бўлгани учун рус интернационал сўзлари тилимизга

ўзлашди. Юқорида айтилган тил маданий, сиёсий-иқтисодий ҳаёт тилимизда ўз таъсирини қолдирди. Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаёт тилимизниг фонетик, грамматик қонунларини маълум даражада бузилишига олиб келди. Чор Россияси ва собиқ иттифоқнинг маънавий ҳаётимизга тазйиқ қилиши орқали туркий халқларни бир-биридан ажратиш учун бир гуруҳ сиёсий арбоблар ҳамда рус тилшунос олимлари К. Юдахин, А. К. Боровков, Поливановлар ҳамда ўзбек олимлари ичидан бир гуруҳ талабгорлари 1934 йилда алифбомиз таркибидаги ўта истъеъмол этилаётган фонемаларни, бир гуруҳ грамматик кўрсаткичларни алифбо сирасидан ва грамматик формалардан чиқариб юбордилар. Натижада, минглаб сўзлар талаффуз формасидан маҳрум бўлди, қатор грамматик кўрсаткичлар истъеъмолдан чиқариб юборилди, тилимиз маълум даражада қашшоқлашди. Тилимизнинг камситилиш жараёни собиқ совет тузуми охирига қадар давом этди.

Тилимизнинг фонетик қонунлари ҳақида сўзлашдан аввал тилимизнинг диалектик-фалсафий томонларини очиб бериш зарурати мавжуд.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида фалсафий-диалектик қонуни каби боғлиқлик, зиддият, миқдорни сифатга ўтиши, инкорни инкор этиш белгилари учрайди. Турк халқлари шарқдан Корея, Садди Чиннинг ғарбий чегарасидан Каспий денгизига қадар майдонда, шимолда Муз океанидан ҳамда Болтиқ денгизидан Хуросонга қадар, Помир тоғларининг шимолигача бўлган, Ҳимолай тоғининг шимолига қадар майдонларда яшаб келган. Бу майдонларда экинзорлар, ўтлоқ ерлар, ўрмонзорлар, кум саҳролари ҳамда маданий ҳаёт ўчоқлари мавжуд бўлган. Турк халқлари Тангрининг инояти билан ақли, доно эдилар. Шу табиий шароитда турк тилини яратдилар. Турк тиллари табиий ҳаётнинг манзарасини, ижтимоий ҳаётнинг моҳиятини аниқ, равшан ёритиб берадиган тилга айланди. Турк тилларида сўзлар қалин, ингичка, бошқача айтганда, йўғон ва ингичка талаффуз этилган. Туркий сўзларнинг қалин-ингичка ўзагига кўра ёки сўзларнинг асосий позицияси-

га нисбатан икки вариантли бўлиб яратилган. Сўзларнинг йўғон ёки қалин бўғинига грамматик кўрсаткичларнинг қалин-йўғон вариантлари қўшилиши юз берган. Бу эса туркий сўзларнинг асосий биринчи бўғини билан грамматик кўрсаткичларнинг қалин-йўғон вариантнинг қўшилиши фалсафий жиҳатдан боғлиқлик қонунини яратган. Бу қонун ҳозирги кунга қадар кўпчилик турк тилларида истеъмолда қўлланмоқда. Ҳозирги ўзбек тилида эса ингичка вариантли туркий сўзларда сақланиб қолган. Масалан, ишга, кўкка, белга, этка каби сўзлар. Бу қонун туркий тилларда сингармонизм мавжуд эканлигини исботлайди. Фалсафадаги инкорни инкор қилиш қонуни туркий тилларга хос ассимиляция, редукция, ум лаут каби фонетик ҳодисаларда учрайди. Шунингдек, қаттиқ-қалин талаффуз қилинувчи туркий сўзлар, масалан: тангри-танғры; ишка-ышқа; ош ич-эш ыч; оты-әти; алынғ-элынғ каби сўзларда инкорни инкор қонуни мавжуд.

Туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида ҳамда ўзбек тилининг ёзма манбаларида йўғон ёки қалин талаффузли орқа қатор унли фонемалар ва қалин айтилувчи ундош фонемаларнинг бирикуви орқали сўзлар ясалган. Бу ясалган сўзлар форма жиҳатдан ҳамда талаффуз жиҳатдан янгиликдан иборат. Бу айтилган янги сўзларнинг ясалиши фалсафий жиҳатдан миқдорнинг сифатга айлантурувчи қонунларни ифодалайди.

Худди шунингдек, ингичка-юмшоқ айтилувчи унли фонемалар ҳамда ундош ингичка-юмшоқ айтилувчи фонемалар бирикуви янги сўзлар ясайди. Бу ясалган ингичка-юмшоқ сўзлар ҳам фалсафий қонундаги миқдорнинг сифатга айланган формасидир. Бу миқдорнинг сифатга айланиш қонуни ҳозирги туркий тилларда қўлланиши давом этмоқда. Ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида ҳам бу қонун истеъмол қилинмоқда. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам, келган, кетган, берган, кўргилик, ишчи, кўнчи, тивувчи, бичиқчи каби сўзлар фалсафий миқдорнинг сифатга айланиш қонунига риоя қилмоқда.

Туркий ҳамда ўзбек тилининг қадимги туркий тил даврида ёки “Кўк турк” тош битикларида, қадимги тўққиз-ўғузлар давридаги ёзма ёдгорликларда, Қорахонийлар даврида ижод қилинган ёзма обидаларда, эски ўзбек ёки чигатой тили ва ундош товушларнинг қалин вариантлари билан ингичка-юмшоқ вариантлари фалсафанинг зиддият қонунига риоя қилган.

Этимологик қалин туркий “а” билан ингичка талаффузли тилолди кенг “а” зиддият қонунига кўра бир сўзнинг таркибида қўлланмайди. Лабланган тилўрта қалин “ў” фонемаси зиддият қонунига кўра лабланган тилолди ўрта кенг “ө” товуши бир сўзнинг таркибида ёндош келмайди.

Кўрсатилган ёзма манбаларда, ҳозирги туркий тилларда, ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида тилорқа тор “у”, тил олди қатор “ў” товушлари бир сўзнинг таркибида фалсафий қонунга кўра бир-бирини сиқиб чиқаради.

Қадимги туркий ёзма манбаларда, ҳозирги туркий тилларда ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида тил орқа қатор тор “ы”, тил олди қатор ингичка тор “и” унлилари бир сўзнинг таркибида бир-бири билан чиқишмайди.

Қадимги туркий ёзма обидаларда, эски туркий ёзма манбаларда тилолди қатор ўрта-кенг “э” товуши туркий сўзларнинг биринчи позициясида учрайди. Ҳозирги Туркия туркчасида ҳамда ҳозирги қозоқ туркчасида “э” унлиси барча позицияларда истемол этилмоқда.

XX асрнинг бошларида аналогия қонунига кўра ўзбек тилига ўзлашган очиқ кенг “о” унлиси қалин-ингичка туркий сўзларда истемол қилинмоқда.

Қадимги туркий ёзма обидаларда, тўққиз-ўғузлар ёзма обидаларида, ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида, кардош туркий тилларда ҳамда ўзбек адабий тилида ингичка талаффузли туркий сўзлар таркибида ундош товушлар қалин, йўғон ҳамда ингичка талаффузга эгадир.

Ҳар қайси қалин-йўғон ундош ингичка-юмшоқ ундошлар билан зиддият қонунига кўра бир туркий сўзнинг таркибида келиши мумкин эмас.

Туркий тилларнинг барча ёзма обидаларида, барча қўлланган алифболарида тилорқа қатор “қ”, жарангли тилорқа қатор “г” ҳамда тилорқа қатор “х” товуши махсус ҳарфий ифодалар билан ёзилган, қалин-қаттиқ туркий сўзларнинг таркибида келиши қонунийдир. Ҳамда қалин-йўғон талаффузли унли товушлар билан ёндош келиши табиий ҳолдир. Бундан ташқари бу ундошлар ингичка талаффузли унли товушлар ва ундош товушлар билан ёндош ҳолда қўлланиши мумкин эмас.

Туркий ёзма обидаларда, ҳозирги туркий тиллардаги алифболарда жарангсиз “к” (коф), жарангли “г” (гоф) ундошлар махсус ҳарф билан ифодаланган. Аммо араб ва уйғур ёзувида “к” товуши билан “г” ундоши учун бир ҳил ҳарфий белги қўллаш ҳам учрайди. Ҳар иккала ундош ингичка унли товушлар бир ҳил ҳарфий белгилар билан қўлланса ҳам ингичка талаффузли унли товушлар билан сингармонизм қонунига биноан бир ҳил сўзнинг таркибида келиши зарурий ҳолатдир. Туркий “к” ва “г” ундошлари бошқа тилларга хос к, г ундошларига нисбатан сингармонизм қонунига тўла риоя қилади.

Турк халқларининг ёзма обидаларида ҳамда ҳозирги туркий тиллар алифболарида деярли сонор “н” (Н) товуши тарихан ва ҳозир тўрт вариантда қўлланган ва истъёмол этилмоқда. Аммо ҳозирги Туркия туркчасининг адабий тилида “н” сонори алифбо сирасида мавжуд эмас. Шу билан бирга, Туркия туркчасининг бу шеваларида “н” товуши учрайди.

Н (н) сонорининг ҳарфий ифодаси “Ўрхун” ёки “Кўк турк” алифбосида биргина белги билан ифодаланган. Ўзбек халқи аجدодлари истъёмол этган араб алифбосида ҳамда уйғур ёзувида ҳозирги ўзбеклар фойдаланаётган кирилл алифбосида ҳамда янги ўзбек лотин алифбосида инг (н) сонори қоришиқ ng (нг) формасига эга. Биринчи ўзбек-лотин алифбосида 1926–1940 йилларда н сонори учун махсус қўйруқли н ундоши қўлланган.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ҚЎЛЛАГАН ЁЗУВЛАР

Туркий халқларнинг айрим гуруҳлари милодий санадан аввалги минг йиллик даврида ўзга халқларнинг, жумладан, хиндларнинг санскрит ёзуvidан ҳамда сомиё авлод оромийларнинг алифбосидан қисман бўлса ҳам “гетерограмма” тарзида фойдаланганлар. “Гетерограмма” формаси санскрит ҳамда оромий тили ёзуvi билан ифодаланган сўзлар шаклини айрим турк қавмлари ўз тилларига таржима тарзида истемол қилганлар. Масалан, “инсон” сўзини “киши” тарзида ўқиш.

Турк халқлари қўллаган биринчи Кўк турк ёзуvi ёки ўрхун алифбоси ҳақида бундан бир ярим минг йил аввал “Мўюнчўр” тош битигида шундай ёзилган: “Биз минг йиллардан бери ёзуvга эгамиз ҳамда давлат тузумимиз мавжуд бўлган”. Бу маълумотга қараганда туркий “ўрхун” ёзуvi бундан икки минг беш юз (2500) йил аввал пайдо бўлган деб қарашга тўғри келади. Шунингдек, Олмота шаҳрига яқин Тангритоғ бағрида бундан 2500 йил аввал ўтган хунлар хоқони Тангри Қут ўғли шахзоданинг қабри топилган. Бу қабрда шахзода скелети ёнида икки юзга яқин ашёлар ҳам мавжуд бўлган. Бу ашёлар ичида бронза тахтачада “ўрхун” ёзуviда ёзилган ҳужжат ҳам топиб олинган. Бу ҳужжатга қараганда “Кўк турк” ёки “ўрхун” ёзуvi бундан 2500 йил аввал ижод қилинган деб қарашга тўғри келади. “ўрхун” ёзуviда қуйидаги ёзма тош битиқлари мавжуд. Масалан, 1-Кунтегин тош битиги, 2-Билгахоқон тош битиги, 3-Мўюнчўр тош битиги, 4-Куличур тош битиги, 5-Тўнжүк тош битиги, 6-Ўнгин тош битиги ҳамда икки юзга яқин Энасой тош битиқлари мавжуд. Бундан ташқари пергамент (тери) қоғозига ёзилган “Ирк” битиги китоби ҳам ўрхун ёзуviда битилган. Ўрхун ёзуviда битилган ҳужжатлар Марказий Осиёда, Шарқий Европада, Афғонистондан, Чехославакиядан, Венгриядан топилган. “ўрхун” ёки “Кўк турк” ёзуvi милодий сананинг X аср давларига қадар истемолда бўлган. “Кўк турк” ёки “ўрхун” ёзуvi қалин ва ингичка вариантларга эга. Бир гуруҳ ўрхун ёзуviга оид товушлар индефферент фор-

мага эга ёки бу товушларнинг қалин-ингичка вариантлари учун биттадан ҳарфий ифода олинган. Бошқача айтганда, баъзи ундош ҳарфи ингичка вариантли сўзларда ҳам, қалин вариантли сўзларда ҳам истеъмол этилган. Масалан, қалин айтилувчи “апа” сўзида п ундоши қаттиқ талаффуз қилинади, “пёк” сўзида эса ингичка талаффуз этилади. Саккизта унли фонемалар учун тўртта ҳарфий ифода қўлланган.

Турк халқлари суғдий халқлар билан ёнма-ён яшагани учун суғдийлар ва хоразмийлар қўллаган “оромий” ёзувини қабул қилганлар.

IX–X асрларда тикланган Тўққиз-ўғузлар давлатида Қорахонийлар даврида, Буюк салжукийлар давлатида, Марказий Хитойдаги Ўқтой давлатида, Шарқий ва Ғарбий Туркистондаги Чигатой улусида, Ботухон тиклаган Олтин Ўрда улусида, Хулағухон барпо этган Элхонлар улусида ҳамда Темурийлар тиклаган барча улусларда уйғур ёзуви давлат ишини юритиш учун қўлланган.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғатит турк” асарида уйғур ёзувини турк ёзуви деб атаган. Ўн еттита ҳарф ишлатилган. Бу ҳарфлар турк халқларида маъно ифодалашда қалин-ингичка 45 фонемадан иборат унли-ундош товушлар учун хизмат қилган. Турк халқлари ҳинд тилидан таржима қилинган “Олтин ёриқ”, “Майтри Смит” каби таржима асарларида ҳамда юридик ҳужжатларда уйғур ёзуви истеъмол қилинган. Тўққиз-ўғузлар давридаги туркий ёзувда ёзилган.

XI асрга оид Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари; XII–XIII асрга оид Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибагул ҳақоийик” асари нусхалари уйғур, араб ёзувида кўчирилган. XIV асрга оид “Муҳаббатнома” асарининг ҳам уйғур ёзувидаги нусхаси учрайди. Ислом динига оид масала китобларининг ҳам уйғур ёзувида кўчирилган нусхалари учрайди. Амир Темур бобомиз Олтин Ўрдага юриш қилиб кетаётганларида Волга дарёсига етмасдан уйғур ёзувида тош битиги ёзган. Темурийлардан Умаршайх Мирзо ҳамда Шоҳрухмирзонинг уйғур ёзувида ёзилган ёрлиқлари сақланиб қолган. Олтин Ўрда хони

Тўхтамишқонинг Польша кироли Ягеллога юборган уйғур ёзувидаги ёрлик ҳам сақланган. Хитойда ҳукмронлик қилган Ўктойхон авлодлари даврида уйғур ёзувида ёзилган 400 (тўрт юз) та юридик ҳужжат Германияда сақланмоқда. Бу ҳужжатлардан 150 (бир юз эллик) таси олмон тилига таржима қилинган. Бу ҳужжатларнинг ҳаммаси эски ўзбек тилида битилган.

Милодий сананинг XI–XIX аср охирига қадар Мовароуннаҳрда араб ёзуви билан битилган туркий ёзма обидалар кенг кўламда учрайди. VIII, IX, X асрларда араб тилида, форс тилидаги ёзилган асарлар сақланиб қолинган. VIII, IX, X асрлардаги туркий тилларга оид араб ёзувида битилган ёзма обидалар деярли сақланмаган.

Милодий сананинг XI асрида ижод қилинган, аниқроғи 1069 йилда ёзилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари сақланиб қолинган. Бу асарнинг араб ёзувидаги икки (2) нусхаси, уйғур ёзувидаги бир нусхаси сақланмоқда. Шунингдек, XI асрнинг 1071 йилида Маҳмуд Кошғарийнинг араб алифбосида битилган “Девону луғатит турк” ёзма обидаси XX асрнинг бошларида Суриядаги Дамашқ шаҳридан топилган. Шу обида Истанбулда сақланади. Араб ёзуви кўпчилик туркий халқларда XX асрнинг бошларига қадар қўлланиб келинди. Араб алифбоси араб тиллари учун характерлидир. Турк халқлари араб ёзувини ўз тиллари учун мослаб қўлладилар. Маҳмуд Кошғарий асарида араб ёзувидаги ҳарфий ифодалар турк тилларига мослаб қўлланади деб эслаган. Араб ёзувидаги алиф, вов, ёй, фатҳа, касра, дамма диакритик формалари тўққизта унли товушни ифодалаш учун қўлланган. Араб ёзувидаги сод, со, син ҳарфлари туркчада биргина “с” ундоши билан талаффуз қилинади деб таъкидлаган. Шу билан бирга, зе, зо, зод товушларини биргина “з” товуши билан ўқий оладилар деб айтган. “Те, то” арабча ундош товушларини биргина туркча “т” товуши билан талаффуз қиладилар деб кўрсатган. Турк халқлари арабча ҳарфларни туркий сўзларда турк тилига мослаб ўқиганлар. Яна қалин айтилувчи туркча сўзларда араб-

ча товушларни кўпинча қалин талаффуз қилганлар. Ингичка айтилувчи туркча сўзларда арабча товушларни ингичка талаффуз қилганлар. Араб алифбоси унли-ундош товушларнинг қалин-ингичка талаффузли 45 та туркча фонемани ифодалаш учун хизмат қилган.

1926 йилда ўзбек халқини анъанавий маданиятдан, тарихдан, ислом динидан ажратиш мақсадида собиқ компартия тазйиқи остида айрим маҳаллий зиёлилар аралашуви билан ўзбеклар минг йиллик араб ёзувидан ҳамда маданиятидан маҳрум қилинди. Аввал лотин ёзувига ўтказилди. 1926 йилдан 1934 йилга қадар биринчи лотин алифбосини эски ўзбек тилининг фонетик қонунига яқин ҳолатда қўлланди. 9 та унли товуш учун ҳарфий ифодалар истеъмол қилинди. Ундош товушларни қўллаш ҳам эски ўзбек тилида талаффуз қилинган формаларга яқинлаштирилди.

1934 йилда бир ярим минг йиллик мумтоз туркча талаффузга зид ҳолда, ўзбек тили шеваларини инобатга олмаган ҳолда ҳамда ўзбек тилини қардош туркий халқлардан ажратиш мақсадида учта (3) зарурий фонемани, яъни лабланган ўрта кенг ингичка “ö” фонемасини, ингичка лабланган тор “ü” фонемасини алифбодан чиқариб юборилди, ҳамда ингичка тор тилолди қатор “и” фонемасини қалин «ы» фонемаси билан бирлаштириб юборилди, ўзбек тили қашшоқланди, минглаб туркий сўзлардан маҳрум бўлди. Бу лотин алифбоси 1940 йилгача қўлланилди.

1940 йилда ўзбек тили нормаларини рус тилига яқинлаштиришни кўзлаб тарихий-маданият анъаналарини инкор қилиб кирилл алифбосига кўчирилди. Кирилл алифбоси шу кунга қадар қўлланиб келинмоқда. Кирилл алифбоси ҳам ўзбек тилининг талабига тўла жавоб бермайди. Кирилл алифбомизда 12 та минимум камчилик бор.

Кирилл ёзувидаги ўзбек алифбосида ўринсиз қоришиқ “я, ё, ю, е” унлилари ноўрин қабул қилинган.

Ундошдан тўрт вариантли (инг) “Н” ўрнида “нг” ҳарфини қўллаб назарий ва амалий жиҳатдан хатоликка йўл қўйилган.

Янги қабул қилинган иккинчи ўзбек-лотин алифбоси ҳарфий ифодалари ўзгарган бўлса ҳам кирилл алифбосидаги каби 12 та минимум камчиликка йўл қўйган. “нг” (н) товуши ўрнида “ng” товуши қўлланган.

Биз алифбозимизни такомиллаштириш мақсадида янги камчиликларга йўл қўймаслик учун тилимизнинг қонунларидан ибрат учун келтирдик.

ЭСКИ ЎЗБЕК АЛИФБ ОСИ ЮЗАСИДАН ТАКЛИФЛАР

1. Этимологик –а унлиси билан очиқ кенг –о товушлари муносабатини ҳал қилиш керак. Биз юқорида бу масала юзасидан ўз фикримизни баён қилганмиз.

2. Тилолди қатор кенг –а унлиси учун махсус ҳарфий белги олишни таклиф қиламиз.

3. Тилорқа қатор очиқ кенг –о унлиси билан лабланган тил орқа қатор ўрта кенг –ў (о) унлилари учун махсус ҳарфий белгилар олишни таклиф қиламиз.

4. Аньанавий тилолди қатор лабланган ўрта кенг –ө унлиси учун махсус белги олиш лозим. Бу унли товуш кўпчилик халқнинг олдида талаффуз қилинмоқда. Масалан: бўл//бёл; ўт//ёт; ўз//ёз; ўл//ёл; тўла//тёла каби сўзларга эътибор бериш керак.

5. Тилорқа қатор лабланган тор –у товуши билан тилолди қатор лабланган тор –ў унлилари учун махсус ҳарфий белгилар олишни таклиф қиламиз.

6. Тилорқа қатор тор –ы товуши билан тил олди қатор тор ингичка –и унлилари учун ҳам махсус ҳарфий белгилар олинишни таклиф қиламиз.

Ўзбек тилининг кирилл алифбосида унли-ундош қоришиқ –я, ё, ю, е – ҳарфий белгилари ўринсиз қўлланмоқда.

7. “Я” – қоришиқ ҳарфи ўрнида сонор –й ёнига ингичка кенг –а товушлар билан қўллаш лозим деб қараймиз.

8. “ё” – коришиқ ҳарфий белгини сонор –й товуши билан очик кенг –о ҳамда этимологик –а унлилари билан ифодаланиши тақриф қиламиз.

9. “ю” – коришиқ ҳарфий белгиси ўрнида қалин ёки йўғон айтилувчи “юқумчил”, “юқори” каби сўзларда сонор –й ҳамда тилорқа қатор лабланган тор –у унлиси билан ёзилишини тақриф қиламиз. Ингичка айтилувчи - “юк, юксак, юрак, югур” каби сўзларда сонор –й ҳамда ингичка тор лабланган –ў билан ифодаланиши қонуний хусусият касб этади.

10. “ел, елкан, ер” каби сўзларда сонор –й ҳамда тилолди қатор ўрта кенг –э унлиси билан ёзилиши қонуний хусусиятга эга.

Биз юқорида сонор –ң (нг) ундоши ҳақида сўзлаб ўтдик, ң (нг) товуши учун ҳам махсус ҳарфий белги олиниши зарур деб қараймиз.

Янги ўзбек лотин алифбоси ҳақида ҳам баъзи мулоҳазаларимизни баён этамиз.

1. Этимологик –а унли товуши – “арқон”, арқа, тарак, қайрақ, қаймақ каби сўзларда сақланиб келмоқда. Бу товуш учун ҳам махсус ҳарфий белги олиш тилимиз қонунига мос келади.

2. Очик кенг –о билан этимологик –а муносабати ҳақида юқорида фикр айтганмиз. Бизнинг фикримизни инобатга олиш лозим деб ҳисоблаймиз.

3. Бу лотин алифбосида ҳам лабланган ўрта кенг тилолди қатор –ө унлиси истемолда бўлганлигини инобатга олиб, махсус ҳарфий белги билан ифодаланиши тилимизнинг қонуний талабидир.

4. Лабланган ўрта кенг тилорқа –о (ў) унлиси учун махсус ҳарфий белги олиниши керак. Бу унли товушнинг ҳарфий белгиси бошқа унли товушларнинг ҳарфий белгиси билан қориштирамак амалий аҳамиятга эга эмас.

5. Тилолди қатор кенг –а товуши учун ҳам махсус белги олиш лозим. Бу товушнинг ҳарфий белгиси амалий жиҳатга эга бўлиши керак.

6. Лабланган тор тилорқа қатор –у товуши “улуғ, уруш, ур, тур, бурун, кулоқ” каби сўзларда қалин талаффуз қилинишини инобатга олиб, тилимизнинг қонунига мувофиқ махсус ҳарфий белги олиниши керак.

7. Лабланган тор тилолди қатор – ў товуши: “ўзўм, бўтўн, бўйўк, ўчўн” каби сўзларда қўллаётганлигини инобатга олиб, махсус ҳарфий белги билан ифодаланиши тилимизнинг қонуний талабидир.

8. Орқа қатор тор- ы товуши “тыррық, тырықыш, дымоқ, қырқ, қырқмоқ, қызыл, ырғыт, тырнамоқ” каби сўзларда қўлланаётганлигини ҳисобга олиб махсус ҳарфий белги олиниши қонуний тусга эга.

9. Тилолди қатор ингичка тор –и унлиси: “тирик, билик, билим, илган, илгари, илиқ, тил, ил” каби сўзларда истемолда бўлганлигини ҳисобга олиб, бу товуш учун ҳам махсус белги олиш тилимиз қонунига мос келади.

Янги ўзбек лотин-ўзбек алифбосида баъзи ундош товушлар ҳақида ҳам қуйидаги мулоҳазаларни баён этамиз.

10. Сонор – н (нг), (ng) товуши учун махсус ҳарф олиниши лозим.

11. Жарангли – “ғ” (g) ундош товуши “г” (g) товушидан фарқланиши учун махсус ҳарф билан ифодаланиши керак.

12. Жарангли – “г”(g) ундошига ҳам алоҳида ҳарфий белги олиниши керак.

13. Жарангсиз қоришиқ – “ч” (ch) ўрнида амалий жиҳатларни инобатга олиб, махсус биргина ҳарфий ифода билан берилиши мақсадга мувофиқдир.

14. Қоришиқ – “ш” (sh) ўрнида ўқитиш-амалий масалалар инобатга олиниб, биргина ҳарфий ифода билан берилиши мақсадга мувофиқдир.

15. “Журнал” сўзини инобатга олиб – “ж” товушининг сақланишини ўйлаб кўриш керак.

16. Янги лотин алифбосида грамматик кўрсаткичларнинг қалин-ингичка вариантларини қўллаш долзарб масалалардан ҳисобланади.

17. Янги лотин алифбосида ҳам имло масаласини тилимизнинг фонетик қонунларига мувофиқ ишланишини зарур деб ҳисоблаймиз.

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДА УНЛИ ТОВУШЛАР

Туркий тиллар тарихан қадимги турк тили, IX–X асрлардаги “Тўққиз-ўғузлар” давридаги турк тиллари, Қорахонийлар давридаги турк тиллари, Чиғатой хонлар давридаги турк тиллари ёки эски ўзбек тили давридаги турк тиллари, шунингдек, ҳозирги ўзбек тили юқоридаги туркий тилларнинг давоми тарзида ривожланди. Қадимги турк ёки “Кўк турк” даври тилида, шунингдек, “Тўққиз-ўғузлар” давридаги турк тилларида 8 та унли товуш қўлланган. Бу унли товушлар қалин ҳамда ингичка талаффузга эга бўлган. Ундош товушлар ҳам қалин ва ингичка талаффуз қилинган.

Унли ва ундош товушлар Кўк турклар давридаги каби сон ва сифатларга эга бўлган. Қорахонийлар ёки Бўғрохонлар давридаги турк тилларида тилолди қатор кенг, ингичка “а” унлиси ингичка талаффузли туркий сўзларнинг асосий позициясида фонетик жараён орқали тилолди қатор ингичка ўрта кенг “э” унлиси пайдо бўлган. Шу муносабат билан Қорахонийлар давридаги турк тилларида 9 та унли товуш истеъмол этилган.

Чиғатой ёки эски ўзбек тилида ҳам 9 та унли қўлланиши давом этган.

Кўк турклар давридан кейинги турк тилларининг ривожидан қалин ва ингичка ундошлар қўлланиши давом этган. Собик советлар даврида (1926) ижтимоий сабабларга кўра ўзбек тилида лотин алифбосини қўллаш бошланди. Ўзбек тилининг биринчи лотин алифбосида 9 та унли товуш истеъмолга киритилди. Булардан 4 таси қалин унли товуш, яъни этимологик ёки туркий кенг қалин талаффузли “а” унлиси тил орқа лабланган – о; қалин тор – у; тилорқа тор – ы унлиларидан иборат.

Ингичка талаффузли тилолди қатор кенг – ä; тилолди қатор ўрта кенг – “э”; тилолди қатор лабланган ўрта кенг – ö; тилорқа қатор тор “ы”; тилолди қатор тор ингичка “и”, лабланган -ў унлиларида ташкил топган. Ундошлар соҳасида қалин қаттиқ талаффузли –қ, –ғ, –х товушлари ҳарфий белгилар билан ифодаланган. Шунингдек, биринчи ўзбек лотин алифбосида ингичка талаффузли –к, –г ундошлари учун махсус ҳарфий белги олинган. Бошқа ундошларнинг қалин ингичка талаффузи махсус ҳарфий белгилар билан ифодаланмаган.

Биринчи ўзбек лотин алифбоси эски ўзбек тили, ўзбек тили шевалари ҳамда қардош турк халқлари тили билан узвий боғланган эди. XX аср бошларида қатор ўзбек тили шевалари мавжуд эди. Фарғона гуруҳи шеваларида 9 та унли товуш қўлланган. Фарғонанинг айрим қишлоқларида тожик тили таъсирида очиқ кенг –о унлисини қўллаш этимологик қалин туркий –а билан талаффуз қилиш учраб турар эди. Масалан, Косон, Каптархона ва Риштон каби аҳоли пунктларида –о ва этимологик –а унлиланини қўллаш учраб турар эди. Тошкент вилоятининг қурамашунослиги 9 та унли товуш билан сўзлашар эдилар. Тошкент шаҳри аҳолиси 6–7 унли товушни қўллар эди. Тошкент шаҳрида минг йиллар оша туркий қавмлар яшаб келган. Бу ўзлашган сўзларнинг талаффуз қилиш жараёни аналогия қонунига кўра туркий сўзларга таъсир этган. Бу фонетик жараён туркий тиллардаги қалин айтилувчи унли-ундош фонемаларга таъсир қилган. Натижада, туркий сўзлардаги фалсафий боғлиқлик қонуни бузилган. Шу муносабат билан Тошкент шеvasида 6–7 унли товушларни қўллаш пайдо бўлган, тилорқа тор –ы унлиси қўлланишда давом этган. Масалан, эшикнинг тырқышы, тыррық, тырылламоқ каби сўзларда –ы унлиси шу кунга қадар қўлланмоқда.

Сирдарё ва Жиззах шеvasида 9–10 та унли қўллаш давом этмоқда.

Самарқанд вилояти қишлоқ шеваларида ҳам 9–10 унли товуш қўллаш давом қилмоқда. Самарқанд шаҳрида ўзбек-

тожик халқи аралаш яшайди. Самарқанд шаҳри шеvasи тилида ўзбек ва тожик сўзларини бузиб сўзлаш мавжуд.

Бухоро шаҳри ва Бухоро вилояти аҳолисининг бир қисми ўзбек-тожик тилларида сўзлашадилар. Шунга кўра Бухоро шаҳри шеvasини ўзбек адабий тилининг меъёрини белгилашга киритиш ўзбек тилшунослик қонунига мос келмайди.

Қашқадарё ўзбек тили шеvasида 9–10 та унли фонемасини қўллаш давом этмоқда.

Сурхондарё ўзбек тили шеvasида ҳам 9–10 та унли фонемани қўллаш мавжуд.

Хоразм ўзбек тили шеvasида 9 та унли фонемани қўллаш давом этмоқда. 1934 йилда Самарқанд шаҳрида мумтоз ўзбек тили хусусиятларини, ўзбек тили шеваларини ўзбек тили билан қардош туркий тиллар билан боғлиқ томонларини инобатга олмай тилшунослик конференцияси ўтказилди. Бу конференция 80–90 фоиз ўзбеклар талаффуз қилган 9–10 та унлидан тилолди қатор лабланган ўрта кенг –ё унлисини, тилолди қатор тор лабланган –ў товушини, шунингдек, тилорқа қатор тор – ы фонемасини ўзбек адабий тили алифбоси сирасидан чиқариб ташланди. Натижада, минглаб ўзбек адабий тилида қўлланган мустақил сўзлар ҳам ўзбек тили луғатидан чиқарилиб юборилди ва ўзбек адабий тили маълум даражада қашшоқлашди. Шунингдек, энг зарур: -мақ, -рақ, -ған, -қан, -кән, -лық каби грамматик кўрсаткичлар ҳам имло меъёридан чиқариб ташланди.

Ҳозир ҳам кўпчилик ўзбек халқи 9–10 та унлини талаффуз қилмоқда. Шунингдек, юқоридаги грамматик кўрсатишларни аралаш қўллаш ҳолати давом этмоқда.

Мумтоз тилимизнинг қадимги туркий тил даврига оид Маҳмуд Қошғарий асари – “Девону луғотит турк” ёзма обида-сида қалин ва ингичка унли ва ундош фонемалар ҳақида муфассал сўзлаб ўтилган. Қалин этимологик –а унлиси ҳамзали алиф номи билан аталган. Лабланган қалин ўрта кенг –о (ў) ҳамда тилорқа қатор лабланган тор –у унли товушларни алиф, вов, дамма орқали ёзилиши ҳамда талаффуз қилиниши ҳақида

сўзлаган. Шунингдек, ингичка талаффузли ўрта кенг лабланган –ö ҳамда ингичка айтилувчи лабланган тор –ў унлиларини ҳам алиф, вов, дамма билан ифодаланиши таъкидланган.

Тилорқа тор –ы ҳамда ингичка тор –и товушлари алиф, вов, йой, алиф-касра ҳамда касра билан ёзилиши ҳақида сўзлаб ўтган. Шу билан бирга, янгича айтилувчи ўрта кенг –э товушининг пайдо бўлиши ҳамда график хусусияти ҳақида ҳам маълумот берган.

Алишер Навоий ҳам ўзининг “Муҳокаматул луғатайн” асарида эски ўзбек тилига хос 9 та фонема талаффузининг семантик хусусиятини кенг қўламда тавсифлаб берган. Шу билан бирга, эски ўзбек тилида йўғон, ингичка унли товушларнинг талаффузи ҳақида ҳам зикр қилган. Бунинг исботи тарзида Алишер Навоий “сарт”лари қанчалик туркий тилни билсалар ҳам тўғри талаффуз қила олмайдилар деб туркий тилларнинг сингармонизми ҳақидаги маълумотни эслатган.

XVIII асрда яшаган буюк туркшунос олим Мирза Меҳдихон ўз давридаги туркий тиллар ҳақида кенг қўламда маълумотга эга бўлган. Мирза Меҳдихон XVIII асрдаги эски ўзбек тилини чиғатойча номи билан атаб, эски ўзбек тилига хос 9 та унли товушлар ҳақида тўла маълумот берган. Бу унли товушларнинг график хусусиятлари ҳақида ҳам уқтириб ўтган, шу билан бирга, эски ўзбек тилида қўлланган қалин, ингичка, кенг, тор, лабланганлик хусусиятлари ҳақида ҳам кенг қўламда сўзлаб ўтган. Россияда А. М. Щербак “Эски ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”ни ёзди. А. Рустамов Алишер Навоий асарларининг тили бўйича докторлик диссертациясини ёқлади.

Меҳдихон эски ўзбек тилида қўлланган унли товушларнинг талаффузини бошқа туркий тиллар билан илмий асосда қиёслаб берган.

XX аср бошларида бир гуруҳ тилшунос олимлар ўзбек тили шеваларини тадқиқ қила бошладилар. Ғози Олим, Ғози Юнус, Элбек каби олимлар ўзбек тили шевалари устида илмий ишлар олиб бордилар.

Ўтган асрнинг 50–70-йилларида ҳозирги ўзбек тилининг шеваларидаги грамматик, фонетик ҳамда лексик хусусиятларини, ҳозирги ўзбек тилининг меъёрларини белгилаш учун илмий ишлар бошлаб юборилди. Қуйидаги филология фанлари докторлари ва профессорлари: Фаттоҳ Абдуллаев, Отаназар Мадраҳимов, Зариф Дўсимов каби олимлар ўзбек тилининг Хоразм шеvasидаги фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари ҳақида илмий ишлар олиб бордилар. Бу олимларнинг илмий ишларида сингармонизм қонунига кўра 9 та унли фонема қўлланганлиги ва уларнинг ўзбек адабий тилига муносабати кўрсатиб ўтилган.

Собиржон Иброҳимов ўз китобида Андижон шеvasининг фонетик хусусиятлари ҳақида илмий иш олиб борган. Шева хусусиятларини адабий тилга муносабатини кўрсатиб ўтган. Собиржон Иброҳимов ўз асарида Андижон шеvasида 9–10 та унли товушнинг қўлланиши ҳамда сингармонизм қонунининг маълум даражада сақланганлиги ҳақида кенг маълумот берган.

Наманган ўзбек тили шевалари мархум, филология фанлари доктори, профессор Абдуғани Алиев томонидан ўрганилди, 9 та унли товушларнинг фонологик хусусиятлари, ўзбек адабий тилига муносабати тўла ёритиб берилди.

С. Поливановнинг шогирди В. В. Решетов Тошкент вилояти қурама шеvasи бўйича илмий иш олиб борди. У қурама шеvasига хос унли товушларнинг ҳамда ундош товушларга хос фонетик хусусиятларни ёритиб берди. 9 та унли товушларнинг фонологик хусусиятларини ўрганиб чиқди, бу шева-нинг ўзбек адабий тилига муносабати ҳам тўла ёритилди.

Филология фанлар доктори, профессор Худойберди Дониёров Самарқанд кипчоқ шевалари устида чуқур илмий ишлар олиб борди, кипчоқ группа шевалари мумтоз ўзбек адабий тилида сингармонизм қонунининг сақланишига асос бўлган деб қарайди. Акс ҳолда мумтоз ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг сақланиши барча ўша даврдаги қорлуқ ҳамда ўғуз қабилалари шеваларига хос эди деб қараймиз.

Қашқадарё группа ўзбек шевалари устида Аъзам Шерматов илмий ишлар олиб борган. Унинг илмий ишларида сингармонизм қонунига кўра унли, ундош товушларнинг фонологик хусусиятлари кенг кўламда очиб берилган. Маълумки, ўнлаб қатор шевашунос олимлар ҳам қатор ўзбек тили шеваларини ўрганишган. Бошқа шевашунос олимлар ҳам 9 ёки 10 та унли товушларнинг фонологик хусусиятлари ҳақида кенг кўламда маълумотлар берганлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ҳамда ўзбек тили шеваларидаги қалин ва ингичка унли ва ундош товушлар қардош туркий тиллар билан узвий боғланган. Жумладан, қозоқ тилидаги унли ва ундош товуш хусусиятлари ҳақида академик Семе оға Кенесбоев, Аманжўлов, Балақаев, Мусабоев, Қуришжонов, Қайдаров, Айдаров каби туркшунос олимлар кенг кўламда илмий ишлар олиб борганлар.

Қирғиз тилидаги фонологик хусусиятлар ҳақида академик Н. А. Юдахин ва профессор Қоржав оға илмий ишлар олиб борган. Россия олимларидан академик Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилига бағишланган илмий ишлар ёзган. А. Н. Кононов 1956 йилда Туркия туркча тилига бағишланган илмий ишлар олиб борди. Жумладан, “Грамматика современного, литературного турецкого языка” китобини ёзди. 1960 йилда “Грамматика современного литературного узбекского языка” номли катта илмий иш ва бошқа бир қатор асарлар ёзди.

Филология фанлари доктори, профессор А. Н. Щербак “Грамматика староузбекского языка”, “Сравнительная фонетика тюркских языков” каби қатор илмий ишлар ёзди.

Э. В. Севартян “Этимологический словарь тюркских языков” каби илмий иш қилди.

А. Н. Дмитриев “Грамматика башкирского языка” ҳамда туркий тилларга оид илмий ишлар олиб борди.

С. Е. Малов 1951 йилда “Памятники древнетюркской письменности” номли асар ёзди.

Академик В. Радлов “Сибирь регионидаги туркий қавмларнинг академик луғати”ни тузган.

Россиянинг бошқа турколог олимлари ҳам туркий тилларга оид илмий ишлар олиб борган.

Академик Шералиев илмий ишларида Озарбайжон тили билан ўзбек тили шевалари орасидаги ўхшашлик томонларини ўрганган. Академик Азимовнинг илмий ишларида ўзбек тили билан туркман тилининг боғлиқлик томонлари кўрсатилган. Умуман, қисқа қилиб айтганда, юқорида кўрсатилган олимларнинг илмий ишлари ўзбек адабий тилининг меъёрини белгилашдаги ўрнини инобатга олиш лозим. Тилшунос олимлар мумтоз ўзбек тилига бағишланган илмий ишларига, ўзбек тили шеваларига ҳамда қардош туркий тилларга оид илмий ишларга эътибор бериб, ўзбек адабий тили нормасини белгилаши лозим эди. Акс ҳолда, ўзбек тилининг фонетик қонунлари бузилган Тошкент шевасини ўзбек адабий тили учун норма қилиб бўлмайди. Олимлар мумтоз ўзбек тилини, ўзбек тили шеваларини синтез қилиб бу соҳани ўрганишлари лозим. Бу ўрганмаслик жараёни шу кунларга қадар давом этмоқда. Минг йиллар оша мумтоз тилимиздаги ёзма обидаларни ҳозирги ўзбек адабий тилига эълон қилиш қийин ҳолатга тушиб қолди.

Ҳозирги ўзбек тилида сўзлашаётган кўпчилик авлод талаффузида мумтоз адабий тилга хос, ўзбек тили шеваларига хос 9–10 та унли фонемалар ҳам, ундош товушлар ҳам фалсафий боғланиш қонунига кўра сақланиб қолган. Бир гуруҳ туркий сўзларнинг асосий позициясида, қалин айтилувчи унли, ундош товушлар ёндош ҳода учрайди, бундай ҳарфий ифодасиз унли ва ундош товушлар талаффузи бу фонемаларнинг асосий формаси ҳисобланади. Масалан, туркий қалин этимологик –а унлиси арқон, арқа, арық, қаймоқ, қайсар, қармоқ, қазық, қазы каби сўзларда учрайди. Бу кўрсатилган масалаларда қалин этимологик “а” унлисининг номи фалсафий диалектик қонунга мосдир. Туркий сўзларда учрайдиган қ, г, х ундошлари ўз ёнида шу кунга қадар этимологик қалин –а унлисини сақлаб келмоқда. Баъзи тилшунос олимлар этимологик қалин –а унлисида юқоридаги қалин талаффузли ундошларнинг таъсири бор деб қарайдилар.

унлисида юқоридаги қалин талаффузли ундошларнинг таъсири бор деб қарайдилар.

Ўзбек адабий тилида ҳарфий ифодаси бўлмаса ҳам этимологик “а”- унлиси талаффуз ҳолатда қўлланмоқда. Туркий қалин тор –“ы” унли товуши: ырғыт, ырқ, ырылламоқ, тырқыш каби сўзларда учрайди. Шу билан бирга, қалин тор –“ы” унлиси қалин талаффузли ундошлар билан ёнма-ён келиши давом этмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида билик, илик, пилик, билдим, тилдик, илгак, индин каби сўзларнинг таркибидаги ингичка тор –“и” унлиси истеъмол қилинмоқда. Бу ингичка –“и” товуши ингичка талаффузли ундошлар билан фалсафий жиҳатдан боғлиқлик қонунига кўра истеъмол этилмоқда. Баъзи ўзбек шева гуруҳлари –“и” фонемасини кейинги позицияларда индефферент ҳолатда талаффуз қиладилар. -“И” унлисининг бу позицияда ҳолатини мактаб дарсликларида ўқитувчилар кўрсатиб ўтиши керак. Ҳозирги бир гуруҳ ўзбек тили шеваларида қалин айтилувчи сўзларнинг биринчи бўғинидан сўнг –“и” унлиларини аралаштириб қўлламоқда. Мактаб ўқитувчилари бу ҳолатга эътиборсиз қарамоқдалар.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тилида ингичка, тор лабланган –ў фонемасини бутун, узум, узук, буйруқ, ун, улуш, уст, улкан каби сўзларда сақланган. Тор домрадаги баъзи ўзбек тили шевалар вакиллари –ў унлисини индефферент талаффуз қилмоқдалар.

Бир қатор ўзбек тили шеваларида этимологик қалин –а ҳамда очик кенг –о унли товушлари аралаштириб истеъмол қилинмоқда. Масалан, от –ат , бошқа – башқа, олтин – алтин, орқа – арқа, оқ – ақ, бордым – бардым, козоқ – қазақ каби сўзларда аралаштириб қўлланилмоқда. Биз ҳар иккала унли товушни аралаш қўллашга чек қўйишимиз керак. Бизнингча, мумтоз адабий тилимизда ўзбек тили шеваларида, қардош туркий тилларида қўлланган ва қўлланаётган этимологик –а унлисини анъана тарзида тиклаш илмий асосга эгадир. Биз юқори-

да келтирган қалин тор –ы; ингичка тор –и товушларни фонема тарзида истеъмол этиш илмий асосга эга деб қараймиз.

Орқа қатор лабланган –у ҳамда олди қатор лабланган –ў фонемаларини истеъмол қилиш ўзбек адабий тилининг фалсафий қонунларга мос келишини эътироф этиш керак, махсус ҳарфий ифодалар белгиси билан ифодаланиши лозим деб қараймиз.

Анъанавий тилолди қатор ингичка лабланган ўрта кенг –ё унлиси ўзбек адабий тилида сўзлашувчи 80 фоиз халқимизнинг оғзида талаффуз қилинмоқда. Умунан айтганда, ингичка, ўрта кенг лабланган –ё фонемасини мумтоз тилимизда, ўзбек тили шеваларида ҳамда қардош туркий халқларда тарихан ва ҳозир қўлланиши узвий боғлиқ эканлиги инобатга олиниши лозим.

Ҳозирги ўзбек зиёлилари мумтоз тилимиз Кўктурклар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Чигатой улуси, Темурийлар даврида, дунёнинг ярмида халқаро тилга айланган эканлигини тушуниб етмаяпти. Шунингдек, мумтоз тилимиз ҳозирги тилимизнинг талаффуз нормасидан маълум даражада ажраб қолмоқда. Шунга кўра халқимизга, зиёлиларимизга, мумтоз тилимизнинг талаффуз нормаси ҳақида қисман бўлса ҳам тушунча бериш зарурати пайдо бўлган деб ўйлаймиз.

Ҳозирги ўзбек адабий тилимизда қўлланаётган янги латин алифбоси, кирилл асосида тузилган имло қоидаларида ҳам айрим муаммолар учрайди.

Туркий тиллар, жумладан, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам унли, ундош товушлар ўзаро ёндош келиши орқали сўз тузилганда фалсафий диалектик қонунга риоя қилиш керак. Юқорида айтилган мулоҳазаларга кўра фонетик, фонологик, семантик, фалсафий хусусиятларга мувофиқ имло қоидаларини қайта тузиш лозим деб қараймиз.

Бизнинг мумтоз тилимизда жуда қимматли илмий, фалсафий, диний, тарихий, бадий асарлар яратилган. Аммо бу ёзма обидаларни нашр қилишда юқоридаги сабабларга кўра қийинчиликлар пайдо бўлган. Нашр қилиш лозим бўлган ёзма

обидалардаги сўзлар таркибида қўлланган унли, ундош товушларни транскрипция қилиш зарурати ҳақидаги тушунчаларни англатиш зарур бўлиб қолган ҳамда бу фонемаларнинг семантик хусусиятларига изоҳ бериш лозим бўлмоқда. Агар аҳвол юқорида айтилган ҳозирги имло ҳолатида давом этса, мумтоз тилимиздаги асарларни нашр этиш ишлари қийинлашади. Шунга кўра алифбо, имло масаласини қисман бўлса ҳам қайта кўриш зарурати муаммо бўлиб қолмоқда.

Биз юқорида алифбомизнинг такомили юзасидан бир қатор мулоҳазаларимизни қисқача баён қилиб ўтдик ҳамда айрим таклифларимиз ҳақида фикр юритдик. Бизнинг мумтоз адабий тилимизнинг, бир қатор ўзбек шеваларининг хусусиятлари ўзаро бир-бирига ўхшаш томонларга эга. Шунингдек, қардош турк тилларининг фонетик хусусиятлари ўзбек мумтоз адабий тили ҳамда қардош туркий тиллар билан яқин туради. Ўзбек тилининг бу хусусиятлари 1926 йилдан 1934 йилгача 1-лотин алифбомизда қўлланган биринчи ўзбек лотин алифбоси фонетик жиҳатдан турк тилларига яқин хусусиятга эга эди.

Шунга кўра, ўзбек алифбосини юқорида зикр этилган биринчи ўзбек лотин алифбосига ўхшаш алифбо қабул қилинса, мақсадга мувофиқ деб қарайман. Биринчи ўзбек лотин алифбосида 9 та унли фонема қўлланган эди, 4 та тилорқа қалин йўғон унли товуш ҳамда 5 та тилолди қатор ингичка унли товушлар истеъмол этилган. Бу унли товушлар мумтоз ўзбек тилининг фонетик хусусиятларини акс эттирган. Мумтоз ўзбек тилида диалектал хусусият касб этган бирламчи чўзиқ унлилар мавжуд бўлса ҳам, адабий тил нормаси деб ҳисобланмаган ҳозирги кунимизда кўпчилик ўзбек халқи 9 ва 10 та унли товушни қўллаб талаффуз қилмоқдалар.

Қадимги кўк турк алифбоси (руник) ёзувида умумтуркий хусусиятлар кашф этилган.

Қадимги туркий тилда чиғатойча номи билан аталган эски ўзбек тилида ҳам, қардош турк тилларида ҳам қалин ва ингичка ундош товушлар мавжуд. Бу фонетик хусусият шу кунга қадар қўлланишда давом этмоқда. Барча қалин ва ингичка ун-

ҳатдан қийинчилик туғдиради деб ҳисоблайман. Шунингдек, қалин талаффузли қ, ғ, ҳ ундошларини, ингичка талаффузли к, г ундош товушларини ўзбек алифбосида сақланиши шарт деб ҳисоблайман.

Юқорида келтирилган тилимизнинг хусусиятларига мувофиқ алифбомизга киритилаётган баъзи ўзгартиришлар илмий аҳамиятга эга эканлигини инобатга олиш зарур ва шу билан бирга, таклиф қилинган мулоҳазалар асосида ўзбек алифбосини биринчи латин алифбосининг 1934 йилгача қўлланган формасига яқинлаштириш зарур.

МУНДАРИЖА

Тилимизнинг қонунлари алифбомиз тақомили гаровидир.....	3
Туркий халқлар қўллаган ёзувлар.....	8
Эски ўзбек алиф боси юзасидан тақлиф лар.....	12
Туркий тилларда унли товушлар	15

МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ ИНСТИТУТИ

Хизматда фойдаланиш учун № 1-12

Қозоқбой МАҲМУДОВ, филология фанлари доктори,
профессор, Халқаро Маҳмуд Кошғарий мукофоти
совриндори

ТИЛИМИЗНИНГ ҚОНУНЛАРИ АЛИФБОМИЗ ТАКОМИЛИ ГАРОВИДИР

Тошкент – 2011

Муҳаррир: Маҳкам Маҳмудов.
Мусахҳиҳа: Меҳрибон Хайитбоева.
Компьютер оператори: Мақсудахон Аманова.

Босишга рухсат этилди 12.12.2011 йил. Бичими 60 x 84^{1/16}.
Офсет қоғози. Босма табоғи 1,75. Адади 100.
Баҳоси келишилган нарҳда.

Китоб Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институтининг компьютер марказида тайёрланган оригинал-макет асосида босилди: Тошкент, 100093, Юнусобод тумани, 4-даҳа, 2-уй, 44-хона. Тел.: 124-21-45.